

ПРОФЕСІЙНА РЕФЛЕКСІЯ ПЕДАГОГА: УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

- A** Розкрито особливості формування професійної рефлексії педагогів. Проаналізовано умови, що сприяють розвитку здатності до самоаналізу та самоусвідомлення у процесі педагогічної діяльності. Схарактеризовано вплив рефлексії на формування професійної ідентичності вчителів. Запропоновано вправи, спрямовані на засвоєння інформації з питань особливостей професійного розвитку педагогів і формування рефлексивних умінь, практичних навичок успішного здійснення педагогічної діяльності, особистісного та професійного зростання.

Ключові слова: рефлексія; професійна рефлексія; професійна ідентичність; професійний розвиток; професійні якості і вміння; особистість педагога

- S** *Denyshchuk Inna. Professional reflection of a teacher: conditions of formation and features of development.*

The actuality of the topic revealed in the article is caused by the growing demand for quality education and upbringing, updating the forms and methods of organizing the educational process in educational institutions and the importance in this context of professional development of teachers. After all, a modern school needs a motivated teacher who aims at self-expression and self-realization. To perform various roles and tasks, a modern teacher must have flexible and nonstandard thinking, the ability to adapt to rapid changes and living conditions, and lifelong learning skills.

The article highlights the peculiarities of the formation of teachers' professional reflection. The concepts of «reflection» and «professional reflection» are revealed. It is determined that professional reflection includes a combination of motivations and internal conditions, motivational characteristics that determine, guide and regulate the process of improving professional competence and psychological readiness for innovation.

Particular attention is paid to the personal potential of the teacher, his general and professional reflection, without which it is impossible to solve existing problems of teaching and education, to search for new pedagogical ideas, technologies, methods, and approaches according to new requirements.

The influence of professional reflection of a teacher on his desire to develop professional competence is analyzed. Particular attention was paid to the internal incentives of professional self-improvement. The content of the teacher's professional growth is addressed.

The conditions that promote professional reflection of teachers in the conditions of changes and reforming of education are characterized.

Based on the theoretical analysis of sources and literature, it is determined that the key roles in the professional reorientation of teachers are played by cognitive interest, intrinsic stimulus and the desire to develop professionally significant qualities. Only on the basis of self-knowledge, identification of their strengths and weaknesses, as well as by clear vision of the purpose of their activities, the teacher acquires the motivation for professional growth.

Key words: reflection; professional reflection; professional identity; professional development; professional qualities and skills; teacher's personality

Денищук Інна Петрівна, кандидатка педагогічних наук, старша викладачка кафедри педагогіки, психології та корекційної освіти, Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Україна

Denyshchuk Inna, PhD in Pedagogy, Senior Lecturer, Department of Pedagogy, Psychology and Correctional Education, Rivne Regional Institute of Postgraduate Education, Ukraine

E-mail: inna_shpychak@ukr.net

Актуальність проблеми. На сучасному етапі розвитку освіти педагогічна діяльність – це процес вирішення різноманітних завдань, які спрямовані на взаємне збагачення особистості педагога та учня. У контексті реформування освіти в Україні, реалізації Концепції «Нова українська школа» особлива увага звертається на педагога, як рушія та агента змін [8; 9]. Сучасне суспільство вимагає від учителя максимуму віддачі зусиль, розвитку всіх своїх здібностей, критичного аналізу того, що відбувається в освіті, спонукає до рефлексії власного професійного і соціального життя.

Задля того, аби вчитель зміг ефективно реалізовувати нові функції та професійні ролі в новій школі, впроваджувати нові освітні технології, він повинен, насамперед, во-

лодіти інформацією щодо власного психічного стану, своїх сильних і слабких сторін, ставлення до своєї професії. На основі здійснення рефлексії в учителя з'являється бажання займатися самовдосконаленням. У нього створюється своєрідна модель роботи над собою.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання рефлексії стало предметом дослідження багатьох науковців. Поняття «рефлексії» в особистісному, інтелектуальному, комунікативному та регулятивному аспекті розглядається у працях Р. Бернса, А. Бодальова, Л. Виготського, Н. Гуткіна, В. Давидова, О. Петровського.

Особливості професійного розвитку сучасних педагогів розглянуто у працях І. Бега, Ю. Завалевського, В. Зелю-

ка, С. Ізбаша, В. Мельника, І. Підласого, Т. Пуховської та ін. [3; 4; 5; 10].

Питання розвитку рефлексії у контексті професійного розвитку та освітньої діяльності педагогів обґрунтовано в працях Н. Білик, Б. Вульфова, Н. Григор'євої, І. Добряк, Г. Звенигородської, С. Максименка, В. Метаєвої, Л. Подимо-вої, В. Сластьоніна, Т. Щербан [1; 2; 12]. Рефлексивну культуру вчителя та формування культури рефлексивного мислення розглядали М. Кларін, М. Марусинець, А. Маркова, Л. Подимова, І. Семенов, С. Степанов, В. Столін та ін.

Мета статті: визначити умови формування та особливості розвитку професійної рефлексії педагогів.

Викладення основного матеріалу. У психологічній літературі рефлексію визначають, як якість, що необхідна професіоналу, оскільки дає можливість ефективно й адекватно реалізувати себе і свої здібності, забезпечуючи процес саморозвитку. Педагогами рефлексія визначається як сукупність умов, що сприяють творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності, завдяки чому здійснюється професійне становлення та розвиток особистості педагога.

Зв'язок рівня професіоналізму педагога з його здатністю до рефлексії обґрунтовано у дослідженнях Р. Бернса, який зазначав, що «вчителю потрібне поглиблення знання про себе й про інших, бо навчання – це передавання іншим часток свого Я» [12, с. 311]. І це закономірно, адже неможливо розуміти інших, а тим більше намагатися допомогти їм, якщо не прагнути при цьому зрозуміти самого себе.

Для фахової підготовки педагога важливе значення має розвиток професійної рефлексії як:

- особистісної якості;
- властивості мислення;
- умови, необхідної для творчої самореалізації та професійної майстерності.

Професійна рефлексія – це співвідношення себе та можливостей власного Я з тим, що вимагає обрана професія, разом із наявними уявленнями про неї. Ці уявлення є доволі динамічними, можуть розвиватися. Вони допомагають педагогові:

- сформулювати отримані результати;
- визначити мету подальшої роботи;
- скорегувати і вдосконалити свій професійний шлях.

Педагогічну рефлексію розглядають як усвідомлення вчителем себе самого суб'єктом діяльності: своїх особливостей, здібностей, того, як його сприймають учні, батьки, колеги, адміністрація. Водночас, це усвідомлення цілей і структури своєї діяльності, засобів її оптимізації. Рефлексія є психологічним механізмом, спрямованим на самовдосконалення особистості.

Рефлексивний характер педагогічної діяльності полягає в тому, що вчитель перевіряє, ще раз уточнює й переосмислює свої уявлення про учня та класний колектив, про свої з ними стосунки, прагне усвідомити, як його розуміють,

оцінюють і відносяться до нього учні, й відповідно корегує свою поведінку і діяльність.

Низка авторів розглядає педагогічну рефлексію, як особливий вид здібностей. Зокрема, А. Маркова під педагогічною рефлексією розуміє здатність учителя подумки уявити собі ситуацію учня і на цій основі уточнити уявлення про себе. Це зверненість свідомості вчителя до самого себе, уявлення учнів про його діяльність і уявлень учня про те, як учитель розуміє діяльність учня. Автор підкреслює творчий характер рефлексії вчителя [6, с. 58].

Педагогічна рефлексія виконує такі функції:

- проєктувальна (проєктування та моделювання діяльності учасників освітнього процесу);
- організаторська (організація найефективніших способів взаємодії у спільній діяльності);
- комунікативна (як умова продуктивного спілкування суб'єктів освітнього процесу);
- змістотворча (формування усвідомленості діяльності та взаємодії);
- мотиваційна (визначення спрямованості спільної діяльності на результат);
- корекційна (спонукання до зміни у взаємодії й діяльності).

Дослідниця М. Марусинець особливість рефлексії педагогічної діяльності визначає наявністю двох суб'єктів діяльності – учня як об'єкта діяльності учіння й водночас суб'єкта навчальної діяльності й водночас об'єкта пізнання з боку учня. На її думку, рефлексія є основним механізмом педагогічної взаємодії, процесу рефлексивного управління діяльністю учнів, що може реалізуватися за певних умов, коли, з одного боку, вчитель буде уявляти й осмислювати картину внутрішнього світу учня, а з іншого – регулювати активність учня та власну самоактивність із метою розвитку всіх суб'єктів освітнього процесу [7].

У дослідженні вітчизняних психологів С. Максименка та Т. Щербан визначено, що у професійно-педагогічній діяльності рефлексія виявляється у процесі самоаналізу і самооцінки педагогом власної діяльності та самого себе як її суб'єкта та визначає:

- проєктування діяльності дітей – коли педагог розробляє цілі навчання й конструктивні схеми їхнього досягнення з урахуванням особливостей учнів і можливостей їх становлення й розвитку;
- безпосередню практичну взаємодію педагога з учнями – коли педагог прагне адекватно зрозуміти і цілеспрямовано врегулювати їхні вчинки, почуття й мисленнєві процеси [12, с. 312].

Дослідники визначають доволі великий перелік ключових рефлексивних умінь, якими має опанувати педагог. Зокрема, це вміння:

- бачити в педагогічній ситуації проблему й оформлювати її у вигляді педагогічних завдань;
- орієнтуватися при постановці педагогічних завдань на дітей як на суб'єктів навчально-пізнавальної діяль-

ності, що активно розвиваються й мають власні мотиви та мету;

- робити предметом аналізу кожний свій педагогічний крок;
- конкретизувати і структурувати проблему;
- розширити межі практики і побачити нові проблеми, обумовлені попереднім досвідом;
- знаходити способи розв'язання завдань;
- мислити тактично, тобто конкретизувати педагогічні завдання в поетапні та оперативні, приймати оптимальне рішення в умовах невизначеності, гнучко перелаштовуватися відповідно до ситуації;
- мислити припущеннями, гіпотезами, версіями;
- працювати в системі «паралельних цілей», створювати «поле можливостей» для педагогічного маневру;
- приймати гідне рішення в ситуації дефіциту часу для розв'язання складних педагогічних завдань;
- спиратися на психолого-педагогічні теорії для усвідомлення власного досвіду;
- аналізувати й акумулювати у своєму досвіді кращі зразки педагогічної практики;
- комбінувати елементи теорії та практики, щоб отримати нові знання;
- оцінювати педагогічні факти та явища об'єктивно та неупереджено.

Рефлексія відіграє важливу роль у професійному розвитку педагога. Вдаючись до рефлексії, вчитель аналізує набутий досвід, робить висновки і будує плани на майбутнє. Рефлексія допомагає вчителю проявляти більшу гнучкість у плануванні занять з урахуванням реальних комунікативних потреб і психологічних особливостей учнів, що забезпечує реалізацію особистісно-орієнтованого підходу до викладання.

Отже, формування професійної рефлексії – це не лише педагогічна, а й психологічна проблема, шляхи розв'язання якої полягають у:

- формуванні потреб і мотивів самопізнання;
- навчанні педагога способів самопізнання;
- розвитку здатності педагога до ідентифікації;
- підвищенні рівня самоповаги, самосхвалення;
- подоланні страхів.

Для формування рефлексивних умінь необхідним є забезпечення таких педагогічних умов:

- 1) спеціально організована рефлексивна діяльність педагога;
- 2) наявність рефлексивного середовища;
- 3) активізація міжсуб'єктних відносин учасників рефлексивної діяльності;
- 4) актуалізація рефлексивності педагога;
- 5) використання освітніх програм за розвитком професійної рефлексії [7].

Варто зазначити, що рефлексія не є тотожною загальній схемі аналізу уроку, який проводить учитель. Рефлексія спрямована на аналіз вузької, часто проблемної ділянки,

яка потребує покращення або, навпаки, виділення успішних способів виконання певних завдань чи застосування педагогічних технологій, які варто впроваджувати в практику на постійній основі.

На основі проаналізованих праць можна запропонувати наступні зразки педагогічної рефлексії.

1. Перед плануванням окремого етапу уроку:

- Яка мета виконання даного завдання?
- Що я хочу досягнути і які навчальні результати я планую отримати? Чи відповідає це меті уроку?

– Чи відповідає даний тип і рівень складності завдання віковим і психологічним особливостям класу, у якому я проводитиму урок?

– Чи це оптимальний вид завдання для досягнення поставлених цілей?

– Яка форма роботи буде найкращою для виконання цього завдання?

– Які проблеми можуть виникнути в процесі виконання завдання та як їх уникнути?

2. Після проведення уроку, у ході аналізу проблемних ділянок:

– Якими є результати учіння? Чи відповідають вони прогнозованим?

– Чи ефективним був підбір даного виду завдання/змісту/форми/методу роботи? Якщо ні, чому?

– Чи оптимальним був розподіл часу? Якщо ні, чому?

– Чи були зрозумілими інструкції і забезпечення їх виконання учнями? Як інакше це можна було зробити?

– Чи можна було спланувати роботу інакше для досягнення поставлених цілей?

– Що варто змінити, а що запозичити на наступний раз у ході планування схожого етапу?

Здійснюючи педагогічну рефлексію на етапі планування, вчитель зможе

допомогти учням уникнути труднощів у майбутньому, якщо підбере відповідні завдання до вироблення автоматизмів, а також правильно розподілить навчальний час на розвиток відповідних умінь.

Отже, рефлексивний підхід сприятиме підвищенню якості навчання.

У ході роботи педагог спостерігає за тим, що відбувається, вирішує проблеми, наділяє свої спостереження в певну форму і таким чином набирається досвіду. Потім він систематизує свої спостереження, і вони стають частиною його знань, які він використовує в роботі. Навіть якщо педагог не робить жодних висновків зі свого досвіду, він завжди може повторити ситуацію, яка привела його до успіху, й уникнути тієї, яка закінчилася невдачею.

Такий спосіб базується на методі спроб і помилок і веде до вироблення захисної реакції. Система дій при користуванні цим способом не може бути гнучкою й пристосовуватися. Для розроблення гнучкої системи необхідно аналізувати і власний досвід, і досвід своїх колег, отримувати з нього все корисне і потрібне, намагатися зрозуміти, чому

той чи інший прийом працює добре і чому те, що спрацювало в одному випадку, нічого не дало в іншому, тобто займатися рефлексивним аналізом. Здобуваючи досвід на основі рефлексії, педагог виробляє для себе гнучку систему дій, умінь і навичок [11].

Вищий рівень педагогічної рефлексії – роздуми про себе у професії.

Наведемо приблизний перелік питань, на які необхідно знайти відповіді педагогу у ході рефлексії:

- що я думаю про свою роботу?
- що я думаю про учнів, як я їх сприймаю?
- які мої особливості (особистісні, емоційні, когнітивні) і як вони проявляються у роботі?
- як я сприймаю себе у професії?

Рефлексія вчителя виступає як джерело педагогічних знань та інструмент професійного розвитку вчителя. І відповідає на питання:

- 1) «ЩО?»
 - стосується оцінки власних дій;
 - систематичний і дисциплінований спосіб мислення;
 - процес створення сенсу.

2) «ЧОМУ?»

– допомагає вчителю (учневі) усвідомлювати наслідки власних дій;

– мета полягає в тому, щоб робити спостереження й планувати процес власного навчання.

3) «ЯК?»

- відбувається у взаємодії з іншими;
- вимагає сприйняття особистісного зростання.

Існує два типи рефлексії вчителя:

Гаряча рефлексія («уперед») або система дій; емоційна та швидка:

- переважно емоційна;
- імпліцитна;
- звичайна діяльність;
- рефлексивна;
- проста;
- швидка;
- інтерпретації виникають на ранньому етапі.

Холодна рефлексія («система пізнання»; когнітивна та повільна):

- значною мірою когнітивна;
- експліцитна;
- рефлекторна;
- складна;
- повільна;
- інтерпретації виникають на пізньому етапі.

Рефлексія сприяє формуванню та розвитку професійної ідентичності педагога, яка визначається як «я» індивідуума та іншими (навколишнє середовище).

Професійна ідентичність вчителя включає різні аспекти: когнітивні (знання та вміння, навички мислення) та афективні (ставлення та прагнення бути (стати) вчителем, цінності).

Формування професійної ідентичності – це неперервний процес розвитку, який включає:

- Минуле: попередній досвід шкільного життя.
- Сьогодення: погляд на себе як на вчителя, розвивається завдяки досвіду: «Який я вчитель?»/«Яка я вчителька?».
- Майбутнє: управління власним розвитком (постановка цілей): «Яким учителем я хотів би стати?» / «Якою вчителькою я хотіла би стати?».

Зміна уявлення про себе як учителя передбачає важливість усвідомлення особистісних характеристик (сильних і слабких сторін) як відправної точки для постановки особистісних цілей.

Рефлексивні вміння педагогів формуються і розвиваються під час:

- семінарів-практикумів;
- семінарів-брифінгів;
- тренінгів;
- коучингів;
- дебатів.

Педагог із високим рівнем розвитку професійної рефлексії – це фахівець, що опанував високими рівнями професійної діяльності, свідомо змінює і розвиває себе в ході здійснення праці, здатний до внесення індивідуального творчого внеску в професію, людина, яка знайшла своє індивідуальне призначення. Професіонал – це фахівець, здатний стимулювати в суспільстві інтерес до результатів своєї професійної діяльності, підвищувати престиж своєї професії в освітньому просторі [там само].

За концепцією А. Маркової, педагогом, що має високий рівень розвитку професійної рефлексії, можна вважати такого, який:

- успішно розв'язує завдання виховання та навчання, готує для суспільства очікуваний соціальний продукт, тобто випускника з бажаними психологічними якостями (об'єктивні критерії);
- особистісно сконцентрований лише до даної професії, мотивований до здійснення професійної діяльності в ній (суб'єктивні критерії);
- досягає бажаних для суспільства результатів у розвитку особистості учнів (результативні критерії);
- використовує прийнятні в суспільстві способи, технології (процесуальні критерії);
- засвоює норми, еталони професії, досягає майстерності в ній (нормативні критерії);
- прагне індивідуалізувати свою працю, а також усвідомлено розвивати свою індивідуальність засобами професії (індивідуально-варіативні критерії);
- досягає вже сьогодні необхідного рівня розвитку професійних особистісних якостей, знань і умінь (змістові критерії);
- має й усвідомлює перспективу, зону свого найближчого професійного розвитку, ефективно використовуючи шляхи для реалізації останнього (прогностичні критерії);

– оволодіває досвідом для постійного професійного навчання в майбутньому (критерії професійної навченості);

– збагачує досвід професії за рахунок особистісного творчого внеску (критерії творчості);

– прагне проявляти соціальну активність, обговорювати питання щодо сучасних потреб професії, шляхів досягнення успіху в ній, разом з тим шукає резерви розв'язання професійних проблем, не боїться потрапляти в умови конкурентних освітніх послуг (критерії соціальної активності);

– досягає професійної етики, прагне до збереження навіть у складних умовах честі й гідності професіонала (критерії професійної придатності);

– готовий до якісної та кількісної оцінки своєї праці, вміє сам це робити, спокійно ставиться до участі в професійних випробуваннях, тестуваннях (кількісні і якісні критерії) [6, с. 61].

Зібравши та дослідивши передовий педагогічний досвід і роботи дослідників із питань рефлексії на уроках у закладах загальної середньої освіти, Н. Білик, І. Добряк представляють не тільки зібрання теоретичних матеріалів, а й корисний практичний електронний навчально-методичний посібник «Сучасний урок: 50 способів порефлексувати», де вчитель може знайти для себе актуальні вправи для кожного виду рефлексії [1, с. 38].

Опанувавши рефлексію щодо самого себе, навчившись аналізувати власні думки, почуття та вчинки, педагог може використати свої рефлексивні знання та уміння у процесі пізнання учнів і застосувати рефлексивні механізми у взаємодії з ними.

Висновки з даного дослідження. Отже, процес формування рефлексивних умінь у педагогів веде до розв'язання багатьох кардинально важливих питань: підготовки до творчої самореалізації, що проявляється у відході від шаблонів і стереотипів; вироблення програми вимог до себе, до процесу і результатів діяльності; усвідомлення змісту обраної професії; формування зацікавленого, критичного ставлення до різних аспектів власної професії; збагачення професійного досвіду і майстерності; розвиток готовності до інновацій у власній професійній діяльності; формування та розвиток професійної ідентичності.

Список використаних джерел

1. Білик Н. І., Добряк І. В. Сучасний урок: 50 способів порефлексувати : електрон. навч.-метод. посіб. Полтава : ПОІППО ім. М. В. Остроградського, 2021. 74 с. URL: <https://ed.poippo.pl.ua/handle/022518134/513> (дата звернення: 05.11.2022).
2. Григор'єва Н. В. Рефлексія як механізм удосконалення професійної діяльності вчителя географії. *Педагогічний пошук*. 2018. № 3. С. 56–58.
3. Завалевський Ю. І. Формування вчителя як конкурентоспроможного фахівця. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2014. Вип. 5. С. 76–84.
4. Зелюк В. В. Імідж сучасного педагога» як трибуна розвитку інноваційного потенціалу педагогів України. *Імідж сучасного педагога*. 2014. № 1. С. 4–8.
5. Ізбаш С. С. Реалізація творчих проєктів у навчальному процесі сучасної школи. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Педагогіка. 2010. Вип. 5. С. 92–97.
6. Маркова А. К. Психологические критерии и ступени профессионализма учителя. *Педагогика*. 1995. № 6. С. 55–63.

7. Марусинець М. М. Професійна діяльність педагога: рефлексивний аспект. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2012_43%281%29__8 (дата звернення: 22.10.2022).
8. Нова українська школа: poradnyk dla vchytelia : navchalno-metodychni materialy / za zag. red. N. M. Bibik. Kyiv : VD «Plejadi», 2017. 206 с.
9. Нові професійні ролі і завдання сучасного вчителя в контексті концепції Нової української школи. *Всеосвіта*: проєкт. URL: <https://vseosvita.ua/library/novi-profesijni-rol-i-zavdannia-suchasnogo-vchytela-vkontekstii-koncepcii-novoi-ukrainskoi-skoli-87162.html> (дата звернення: 20.10.2022).
10. Пуховська Л. Теоретичні засади професійного розвитку педагогів: рух до концептуальної карти. *Порівняльна професійна педагогіка*. Хмельницький : ХНУ, 2011. № 1. С. 97–106.
11. Формування професійної рефлексії в педагогів. URL: <http://svitloforchuk.sk.ua/?p=974> (дата звернення: 20.10.2022).
12. Щербан Г. В. Педагогічна рефлексія у процесі розв'язування навчальних задач. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Психологічні науки : зб. наук. праць / за ред.: С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. Миколаїв : МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2010. Т. 2, вип. 5. С. 311–316.

References

1. Bilyk, N. I., & Dobryak, I. V. (2021). *Suchasnyi urok: 50 sposobiv porefleksuvaty [Modern lesson: 50 ways to reflect]*: elektron. navch.-metod. posib. Poltava: POIPPO im. M. V. Ostrohradskoho. Retrieved from <https://ed.poippo.pl.ua/handle/022518134/513> [in Ukrainian].
2. Hryhorieva, N. V. (2018). Refleksia yak mekhanizm udoskonalennia profesiinoi diialnosti vchytelia heohrafii [Reflection as a mechanism for improving the professional activity of a geography teacher]. *Pedahohichniy poshuk [Pedagogical search]*, 3, 56-58 [in Ukrainian].
3. Zavalevskiy, Yu. I. (2014). Formuvannia vchytelia yak konkurentospromozhnogo fakhivtsia [Formation of a teacher as a competitive specialist]. *Visnyk Zhytomirskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka [Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University]*, 5, 76-84 [in Ukrainian].
4. Zeliuk, V. V. (2014). Imidzh suchasnogo pedahoha yak trybuna rozvytku innovatsiinoho potentsialu pedahohiv Ukrainy [Image of a modern teacher as a platform for the development of Ukrainian teachers innovative potential]. *Imidzh suchasnogo pedahoha [The image of a modern teacher]*, 1, 4-8 [in Ukrainian].
5. Izbash, S. S. (2010). Realizatsiia tvorchykh proektiv u navchalnomu protsesi suchasnoi shkoly [Realization of creative projects in the educational process of a modern school]. *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu. Pedagogy [Scientific Bulletin of the Melitopol State Pedagogical University. Pedagogy]*, 5, 92-97 [in Ukrainian].
6. Markova, A. K. (1995). Psykholohichni kryterii i stupeni profesionalizmu uchytelia [Psychological criteria and degrees of teacher professionalism]. *Pedahohika [Pedagogy]*, 6, 55-63 [in Russian].
7. Marusynets, M. M. *Profesiina diialnist pedahoha: refleksyvnyi aspekt [Professional activity of a teacher: reflexive aspect]*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2012_43%281%29__8 [in Ukrainian].
8. Bibik, N. M. (Ed.). (2017). *Nova ukrainska shkola: poradnyk dla vchytelia: navchalno-metodychni materialy [New Ukrainian school: a guide for teachers: teaching materials]*. Kyiv: VD «Plejadi» [in Ukrainian].
9. *Novi profesiini roli i zavdannia suchasnogo vchytelia v konteksti kontseptsii Novoi ukrainskoi shkoly [New professional roles and tasks of a modern teacher in the context of the concept of the New Ukrainian school. Universal education: project]*. Vseosvita: proiekt. Retrieved from <https://vseosvita.ua/library/novi-profesijni-rol-i-zavdannia-suchasnogo-vchytela-v-konteksti-koncepcii-novoi-ukrainskoi-skoli-87162.html>. [in Ukrainian].
10. Pukhovska, L. (2011). Teoretychni zasady profesiinoho rozvytku pedahohiv: rukh do kontseptualnoi karty [Theoretical bases of professional of teachers development: movement to a conceptual map]. *Porivnialna profesiina pedahohika [Comparative professional pedagogy]*, 1, 97-106 [in Ukrainian].
11. *Formuvannia profesiinoi refleksii v pedahohiv [Formation of professional reflection in teachers]*. Retrieved from <http://svitloforchuk.sk.ua/?p=974> [in Ukrainian].
12. Shcherban, H. V. (2010). Pedahohichna refleksia u protsesi rozviazuvannia navchalnykh zadach [Pedagogical reflection in the process of solving educational problems]. In Maksymenka S. D., Yevdokymovoi N. O. (Eds.), *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnogo universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Psykholohichni nauky [Scientific Bulletin of Mykolaiv State University named after V. O. Sukhomlynskyi. Psychological sciences]: zbirnyk naukovykh prats (Vol. 2, is. 5, pp. 311-316)*. Mykolaiv: MDU im. V. O. Sukhomlynskoho [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 23.10.2022